

Bart Delbroek

*Belgisch-Limburg gedurende de negentiende eeuw: de moeilijke genese van een moderne arbeidsmarkt*¹

‘Pays de sable, de landes, de bruyères à perte de vue, et parmi ce désert, de loin en loin de véritables oasis, des villages charmants, un air de bien-être et de vie pleine.’² Zo beschreven de landbouwkundigen P. Joigneaux en L. Delobel in 1859 de Limburgse Kempen. Ook andere auteurs hadden een duidelijke voorliefde voor dit ‘tijdloze en romantische Limburg’:

Il se dégage de ces landes marécageuses des alentours de Genck un charme robuste qui captive les yeux, une mélancolie franche et superbe qui remplit le cœur. Nulle part, la morne sévérité des terres incultes ne se montre avec un caractère plus empoignant et une beauté plus complète...³

Bij toeristen en landschapsschilders was de regio een populaire trekpleister. Beïnvloed door het Frans impressionisme vonden in het laatste kwart van de negentiende eeuw – mede doordat de streek door de aanleg van spoorwegen beter ontsloten werd – zoveel kunstenaars hun weg naar de Genkse heide, dat er soms van de ‘Genker schildersschool’ wordt gesproken.

Vanaf het einde van de negentiende eeuw ontstond het beeld dat de traditionele Kempen door de toenemende industrialisatie aan het verdwijnen was. Vooral de ontdekking van steenkool in 1901 en de verwachte uitbouw van een grootschalige steenkoolindustrie leidden tot een beeldvorming – vaak uitgesproken Vlaamsgezind – van een bedreigde, sterk geïdealiseerde en statische agrarische maatschappij: ‘Ook de Kempen moeten ten onder. Het maagdelijk lieve Kempenland zal vierkant ’t onderste boven gekeerd en onteerd worden, met het ophalen van den ondergrond naar boven. Dra ligt Limburg dood en begraven...’⁴ Het lijkt geen twijfel dat de vestiging van de Limburgse steenkoolindustrie een drastische kentering betekende in het gehele socio-economische leven van de streek, maar om daar een tijdloze maatschappij tegenover te stellen gaat voorbij aan de historische realiteit. De Kempen had reeds vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een aantal veranderingen ondergaan,

1 Deze bijdrage is gebaseerd op een hoofdstuk uit mijn onuitgegeven proefschrift ‘In de put: het dagelijkse functioneren van de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Belgisch Limburg, 1900-1966’ (Vrije Universiteit Brussel 2011).

2 P. Joigneaux en L. Delobel, *L’agriculture dans la Campine* (Brussel 1859) 213.

3 L. Dommartin, *La Campine limbourgeoise* (s.l., s.d.) 2.

4 R. Van Woensee, *De koolmijnen in de Kempen* (Brecht 1903) 5. Zie over deze beeldvorming onder meer: Eric Vanhaute, ‘Moge de Kempenaar nooit ontaarden. 19de eeuwse heimatschrijvers in het offensief’, *Taxandria: jaarboek van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van de Antwerpse Kempen* 58 (1986) 83-110; Glenn Geeraerts, *De wereld van de Kempische mijnwerker: een verkennend onderzoek naar de literaire beeldvorming over de Belgisch-Limburgse steenkoolmijnen tot ca 1960* (licentiaatsverhandeling, Leuven 2003); *Waar de dag nacht is. De steenkoolmijnen in de literatuur* (Hasselt 1988).

die steeds ingrijpender werden en waardoor de rurale samenleving geleidelijk desintegreerde. Vooral de vestiging van grootschalige bedrijven uit de chemische en non-ferro industrie in het noorden en iets later van de steenkoolindustrie in het midden van de provincie gaven hierbij de doorslag.

Op termijn waren de effecten het grootst in de landbouw. In zijn bekende studie over de landelijke bevolking in de Kempen uit 1906 beschreef de Leuvense hoogleraar Emiel Vliebergh deze ontwikkeling als volgt: 'Geene landbouwstreek van België is in de negentiende eeuw meer vooruitgegaan dan de Kempen, en, nergens in België, is de toestand van de landelijke bevolking meer verbeterd'.⁵ Vliebergh zag wel de invloed van de nieuwe verkeerswegen in de provincie, maar onderschatte schromelijk dat de werkgelegenheid in de nijverheid voor veel Limburgers een bron van extra inkomsten ging vormen.⁶

Eric Vanhaute heeft in zijn studie over de Antwerpse Kempen aangetoond dat de ontmanteling van de rurale, intern georiënteerde arbeids- en inkomenscircuits erg traag verliep door de veerkracht en het aanpassingsvermogen van de traditionele economische structuren. Ondanks een groeiend verborgen arbeidsreservoir in de landbouwsector en een toename van het aantal *multiple job holders* bleef de agrarische activiteit nog lang centraal staan in het rurale overlevingsmechanisme.⁷ Het aandeel van de landbouwbevolking in de totale Limburgse bevolking (in 1895 35,57 procent) toont aan dat het desintegratieproces in Limburg aan het begin van de twintigste eeuw nog niet was voltooid.⁸ Dit zou de arbeidsmarktomstandigheden waarmee de steenkoolindustrie in de streek werd geconfronteerd tot aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog kleuren.

In dit artikel worden de belangrijkste kenmerken van het rurale overlevingsmechanisme in de Limburgse Kempen en de elementen waardoor het systeem in toenemende mate onder druk kwam te staan aan een onderzoek onderworpen. De ontwikkeling van de Limburgse Kempen in de negentiende eeuw kan ruwweg verdeeld worden in drie fases, gelijklopend met de algemene conjunctuurbeweging in België. De agrarische crisissen van circa 1850 en circa 1880 vormen hierbij de breuklijnen. Eerst zullen de algemene omstandigheden op het vlak van de infrastructuur, landbouw en nijverheid in de regio aan het begin van de negentiende eeuw worden behandeld. Vervolgens komen de eerste initiatieven tot ontwikkeling van de regio aan bod met hun impact op land-

5 Emiel Vliebergh, *De landelijke bevolking der Kempen gedurende de negentiende eeuw: bijdrage tot de economische geschiedenis* (Brussel 1906) 3-4.

6 De geringe aandacht voor de industriële ontwikkeling is een constante in Vlieberghs publicaties, die in de eerste plaats een pleidooi voor het beschermen van het platteland inhielden. Zijn publicaties waren duidelijk op maat geschreven van de Kerk en de boerenbond, waarvan hij in 1917 ondervoorzitter werd. Zie: P. Dewever, *De streek kan haar volk niet voeden* (Tienen 2001) 25-30.

7 Eric Vanhaute, *Heiboeren: bevolking, arbeid en inkomen in de 19de eeuwse Kempen* (Brussel 1992).

8 Ter vergelijking het aandeel van de landbouwbevolking in de andere Belgische provincies: Antwerpen (15,54 procent), Brabant (16,74 procent), West-Vlaanderen (23,72 procent), Oost-Vlaanderen (23,35 procent), Henegouwen (12,87 procent), Luik (10,55 procent), Luxemburg (39,29 procent), Namen (23,02 procent). *Annuaire statistique de la Belgique – 1900* (Brussel 1901) 272.

Boortoren op de heide bij Eijsden, omstreeks 1800. Pas met de komst van de mijnen werd het gebied ontsloten. Uit: *De Koolputters, Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers 2, Voorgeschiedenis en pioniers* (Zwolle 2005).

bouw en nijverheid. De landbouwcrisis van 1880 en de groei van de industriële bedrijvigheid vormen een derde aandachtspunt. Vooral de opkomst van de chemische en non-ferro industrie – de eerste moderne en grootschalige nijverheid in de streek – is hierbij van belang. Tenslotte zal ik de impact van deze ontwikkelingen op de demografische samenstelling van de bevolking beschrijven. Op die manier kan inzicht worden verworven in de arbeidsmarktomstandigheden waarmee de nieuwe steenkoolindustrie in de eerste decennia van de twintigste eeuw werd geconfronteerd.

Subsistentielandbouw in een geïsoleerde streek: 1800-1845

De Kempense agrarische activiteit

De Limburgse Kempen was in de eerste helft van de negentiende eeuw een erg geïsoleerde streek met een uitgesproken ruraal karakter. De weinige aanwezige nijverheid was ambachtelijk en hoofdzakelijk autarkisch. Stedelijke nijverheidscentra zoals in de Antwerpse Kempen, hoe bescheiden deze ook waren, bestonden in Limburg niet.⁹ Hoewel het onderzoek naar agrarische bezitsstructuren een complexe aangelegenheid is, wordt over het algemeen in de literatuur gesteld dat het merendeel van de boeren in de Limburgse Kempen eigengeërfd was en over zo'n 3 tot 5 hectare land beschikte. Het hoge aandeel van eigenaren werd als een typisch gegeven voor weinig vruchtbare streken beschouwd en was volgens E. Vandervelde vooral te wijten aan de nog beperkte invloed van het stedelijke grootgrondbezit op de prijzen van onroerend goed.¹⁰

9 Zie hierover: R. Baetens, *Industriële revoluties in de provincie Antwerpen* (Antwerpen 1984).

10 Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 48; Jan Craeybeckx, 'De agrarische depressie van het einde der XIXe eeuw en de politieke strijd om de boeren (Ie deel)', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* 4 (1973) 191-230, aldaar 199; Emile Vandervelde, *La propriété foncière en Belgique* (Parijs 1900) 305. De helft van alle Limburgse landbouwbedrijven was kleiner dan 5 hectaren. In het arrondissement Hasselt, waartoe de Limburgse Kempen overwegend behoorden, was dit zelfs drievierde. *Statistique de la Belgique. Industrie. Recensement général de 1846. Tôme IV* (Brussel 1851) 68, 207.

Dit traditionele beeld wordt echter aangevochten door E. Vanhaute. Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw zou er in de Kempen sprake zijn van een sterke achteruitgang van het aantal eigenaren. Dat de idee van de Kempische eigenaar toch bleef voortleven kan opnieuw worden toegeschreven aan de katholieke politieke strategieën. Niettemin bleef ook in de tweede helft van de negentiende eeuw nog steeds meer dan 40 procent van de landbouwgronden in de Antwerpse Kempen in eigendom bewerkt. Rekening houdend met de andere bezitsstructuren in Haspengouw zou dit aandeel voor de Limburgse Kempen wellicht nog hoger liggen.¹¹

De Kempense agrarische activiteit was gebaseerd op het gemengd bedrijf, waarbij de graancultuur de centrale plaats innam. Rogge en boekweit vormden de belangrijkste teelten, hoewel de laatste gaandeweg aan belang inboette gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw. De teelt van aardappelen en haver kende daarentegen in diezelfde periode een opmars. De opbrengsten op de onvruchtbare gronden waren evenwel bijzonder laag. De veeteelt was onlosmakelijk verbonden met de graanteelt omwille van de noodzakelijke mestvoorziening, die door de povere bodemkwaliteit een arbeidsintensief maar cruciaal aspect van het landbouwbedrijf vormde. Ook was het vee onmisbaar voor de noodzakelijke trekkracht en voor eigen gebruik of voor de markt bestemde producten als vlees, zuivel, wol en huiden. De Kempense landbouw kende een hoge bezettingsgraad van vee (de verhouding van stuks vee tot de bevolking), vooral dankzij de rundvee- en schapenteelt. Vanhaute wijst voor de regio Turnhout in de Antwerpse Kempen op een verhouding van 100 à 120 stuks per 100 inwoners in het begin van de negentiende eeuw, terwijl het Vlaamse gemiddelde 25 à 30 op 100 zou bedragen.¹² Voor de Limburgse Kempen mag wellicht van gelijkaardige verhoudingen worden uitgegaan.

Hoewel ook de schapenteelt tot het midden van de eeuw een aanzienlijke rol speelde in de Kempense landbouw, was met een bezetting van 40 tot 70 procent vooral rundvee van cruciaal belang: 'Le bétail constitue la ressource principale du cultivateur campinois, puisqu'il retire de l' étable et de ses produits, lait et beurre, ses moyennes de subsistance'.¹³ De nadruk lag eerder op de mestbevoorrading en zuivelproductie, en niet zozeer op de kweek. De uitbating van een boerderij gebeurde meestal slechts met gezinsleden. 'Le cultivateur campinois exécute, autant que possible, les travaux de la ferme avec le secours des membres de sa famille. Il n'a recours à des personnes étrangères qu'en cas de nécessité absolue'.¹⁴ Vast personeel kreeg onder die omstandigheden de voorkeur, dagloners bleven de uitzondering. Door de beperkte aanwezigheid van grote bedrijven en van arbeidsintensieve culturen was de kans op een stabiel bestaan als landarbeider klein, zeker omdat de lonen bijzonder laag waren. In 1830 bedroegen deze voor mannen per dag 0,51 frank met voeding en 0,86 frank

11 Vanhaute, *Heiboeren*, 194-197.

12 *Ibidem*, 103.

13 B. Van De Poel, *Esquisse d'une monographie géographique de la Campine* (Leuven 1932) 100.

14 *Monographie agricole de la région de la Campine* (Brussel 1899) 34.

Turf vermengd met mest vormde eeuwenlang het enige middel om aan de Kempense zandgrond een pover bestaan te ontfutselen. Uit: De Koolputters. Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers 2, Voorgeschiedenis en pioniers (Zwolle 2005).

zonder, wat door verschillende auteurs als amper toereikend voor het bestaansminimum werd beschouwd.¹⁵ Voor vrouwelijke landarbeiders was dit respectievelijk 0,32 en 0,61 frank, wat voor beide categorieën steeds een 10 cent onder het nationale gemiddelde was.¹⁶ Mede wegens de moeilijke bereikbaarheid van de regio, stond alles in het teken van de zelfvoorziening. Dit werkte het uitblijven van rurale loonarbeid in de Kempen in de hand.

Een tweede onmisbare schakel in het Kempense agrarische bedrijf vormden de uitgestrekte heidegronden. De heide was in de eerste plaats nodig als bron van meststoffen voor de zogenaamde potstallen, stallen met uitgediepte bodems waarin het rundvee nagenoeg permanent werd gestald. Een stal diende dagelijks aangevuld te worden met dennennaalden en heideplaggen, wat na enkele maanden een natuurlijke meststof opleverde die geschikt was voor de arme zandgronden. Ook schapen liet men meestal maar een halve dag grazen, zodat ook het grootste gedeelte van hun mest in de stallen terechtkwam. Het maaien en afsteken van heideplaggen was erg arbeidsintensief en vereiste

¹⁵ G. Braive, 'Le monde paysan Belge de 1830 à 1870', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 4 (1973) 176.

¹⁶ *Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement général de 1846. Tôme I* (Brussel 1850) CCX.

bijzonder grote oppervlakten heideland, maar was door de lage grondproductiviteit pure noodzaak. Niettemin waren er steeds tekorten aan mest, zodat een doorgedreven bemesting van de beste gronden noodgedwongen ten koste van de bebouwing van andere gronden moest gaan. Ook de andere woeste gronden werden door de landbouwbevolking benut. In de moerassige gebieden en beemden werd hooi gewonnen als wintervoer voor het vee en turf gestoken als brandstof. Ook de imkerij op de heide was tot in de tweede helft van de negentiende eeuw wijdverspreid. Tenslotte leverden de woeste gronden ook de bouwmaterialen voor de bouw van de hoeve. Gezien het belang van de heide voor de dorpseconomie, was het gebruik ervan streng gereguleerd, wat niet kon verhinderen dat er geregeld conflicten tussen gemeenten uitbraken over het gebruik en de afbakening van de heide.¹⁷

Wel diende de bevolking, om een bestaansminimum te garanderen, gedurende de negentiende eeuw in toenemende mate naar ambachtelijke bezigheden te zoeken als bron van neveninkomsten, hetgeen door Vanhaute ook voor de Antwerpse Kempen werd geconstateerd. Het ontbreken van voltijdse werkgelegenheid in de landbouw en een verdere toename van de rurale arbeidsoverschotten door de bevolkingsgroei leidden tot de groei van het aantal 'losse' arbeidskrachten. Deze dienden zich met een combinatie van taken binnen en buiten het landbouwbedrijf van een inkomen te verzekeren. Werk in de huisnijverheid, seizoensarbeid of tijdelijke openbare werken, dat de band met de traditionele agrarische organisatie niet verbrak, werd hierbij het vaakst aangewend.¹⁸ Deze afhankelijkheid van een aanvullend inkomen beperkte evenwel de tijd die gespendeerd kon worden aan structurele verbeteringen in de landbouw, zeker omdat deze op de arme zandbodems bijzonder arbeidsintensief waren.¹⁹ Primitieve landbouwtechnieken en het gebrek aan middelen maakten dat alle pogingen tot de geleidelijke verbetering van de bodem kleinschalig bleven.²⁰ De burgemeester van Grote-Brogel schreef:

Il n'y a pas de progrès, plutôt recul à constater dans notre agriculture de la Campine; pas de nouvelles cultures et il n'y a pas de nouvelles à entreprendre pour combattre la crise, parce qu'elles exigent des dépenses que le cultivateur n'est pas en général capable de faire.²¹

De door ontginningen ontstane groei van het areaal bouw- en weidegrond werd overtroffen door de toename van de bevolking en het aantal landbouwbedrijven.²²

17 L. Allemeersch, J. Geusens, e.a., *Heide in Limburg* (Tielt 1988) 11-17.

18 Vanhaute, *Heiboeren*, 140.

19 W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen. Deel 2 (1632 tot ca 1918)* (Assen 1983) 207.

20 F. Monkhouse, *The Belgian Kempenland* (Liverpool 1949) 53-57.

21 *Commission du Travail instituée par arrêté royal du 15 avril 1886. VI. Enquête agricole. Réponses aux questionnaires arrêtés par la Commission* (Brussel 1887-1890), 295, geciteerd in: Craeybeckx, 'De agrarische depressie', 211.

22 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 211.

Infrastructuur en nijverheid

Het isolement van de regio was in de eerste plaats te wijten aan het gebrek aan verkeersinfrastructuur. Voor 1830 werd Limburg slechts ontsloten door zo'n 150 km rijkswegen, voornamelijk in het zuidelijke gedeelte van de provincie en gericht op de economische centra Luik en Maastricht. De versnippering van de bestuurlijke eenheden in de streek gedurende de achttiende eeuw had tot een chronische achterstand in het onderhoud van de wegen geleid. De diverse overheden die het gebied tijdens de negentiende eeuw bestuurden hadden tegenstrijdige belangen bij de ontwikkeling van een wegennetwerk. De Nederlanders stelden zich erg terughoudend op over de aanleg van kanalen en spoorwegen, voornamelijk omwille van de concurrentie van Antwerpen met de Nederlandse havens. Na de Belgische onafhankelijkheid was de geplande expansie van de Limburgse infrastructuur vaak in strijd met Luikse belangen.²³ Vooral de wegen in het zuiden van de provincie waren sterk georiënteerd op Luik, waardoor de aantrekkingskracht van dit sterk expansieve industrie centrum nog werd ver groot. In de arrondissementen Hasselt en Maaseik bevond zich in 1839 zelfs geen enkele verbeterde buurtweg, en het ontbrak zowel gemeentebesturen als welgestelde burgers blijkbaar aan enig initiatief.²⁴ Tot 1850 bleef de weg, die sinds de tweede helft van de achttiende eeuw Hasselt met 's-Hertogenbosch verbond, de enige grote verkeersroute door dit gebied. De afscheiding van Nederland-Limburg in 1839 en de jarenlange moeizame verhoudingen tussen België en Nederland sneden de streek bovendien af van het handels- en nijverheidscentrum Maastricht, en zo van toegang tot het dichterbevolkte en rijkere gebied over de Maas, waardoor de streek nog meer op zichzelf werd teruggeworpen.²⁵ Ook de herhaaldelijke militaire aanwezigheid tussen 1800 en 1840 vormde een rem op de ontwikkeling.

Hasselt, dat na de onafhankelijkheid als voorlopig administratief centrum functioneerde, werd na 1839 definitief de provinciehoofdplaats, maar was nooit in staat de motorfunctie van Maastricht over te nemen. Terwijl deze laatste stad in 1815 meer dan 18.000 inwoners telde was Hasselt met zo'n 6.500 inwoners niet meer dan een bescheiden provincie stad. Ondanks een zekere expansie door de uitbouw van de stad als administratief centrum werd pas in 1863 de kaap van de 10.000 overschreden. Tot 1872 bleef Sint-Truiden de grootste stad in de provincie. De groei in Hasselt was vooral te danken aan de jaarlijkse geboorteoverschotten, want gedurende vele jaren was er sprake van een negatief migratiesaldo.²⁶ De Hasseltse bedrijvigheid werd ernstig gehinderd door het slechte wegennet en de geringe afzetmogelijkheden in de omliggende regio. De groothandel nam pas in omvang toe na de aanleg van een haven langs het Kempisch

23 M. Van Der Eycken, 'Verkeerswegen als bindteken? Een overzicht van 150 jaar relaties tussen de beide Limburgen op het vlak van de verkeersinfrastructuur', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen* (Leeuwarden/Maastricht 1989) 69-91, aldaar 70.

24 'Rede van dhr. Gouverneur van de Provincie Limburg bij het openen van de zitting van de Provincieraad 1887', *Procès-verbaux des séances du Conseil* 1887, 11.

25 J. Jansen, 'Industrie en mijnbouw in de beide Limburgen van 1839-1989', in: *Eenheid en scheiding*, 21-24.

26 E. Houtman, 'De geschiedenis van Hasselt, 1831-1918', in: *Hasselt 750 jaar stad* (Brussel 1982) 153.

kanaal, waar vooral granen, hout en steenkool werden verhandeld, hoofdzakelijk voor de bevoorrading van de Hasseltse jeneverstokerijen. Bijgevolg bleef de stad tot het laatste kwart van de negentiende eeuw vooral een verzorgend marktcentrum voor de agrarische producten uit de regio.²⁷

De Limburgse nijverheid was in de eerste helft van de negentiende eeuw zeer beperkt en kleinschalig. De familiale bedrijfjes, hoofdzakelijk gericht op de verwerking van de plaatselijke agrarische producten, hadden een ambachtelijke productiewijze en stelden slechts weinig loonarbeiders tewerk. De nijverheidsenquête van 1820 geeft aan dat de 6.764 bedrijven en werkplaatsen in de toenmalige provincie Limburg – zowel het latere Belgisch- als Nederlands-Limburg – in totaal werk boden aan 6.786 volwassen personeelsleden, een gemiddelde van 1 arbeider per bedrijf.²⁸ De meeste bedrijfjes waren dus eenmanszaken. Van de enkele initiatieven tot ontwikkeling uit de Franse tijd, die zich voornamelijk beperkt hadden tot het huidige Nederlands-Limburg, bleef omstreeks 1820 weinig over, zodat de nijverheid vrijwel geheel was teruggebracht tot een ambachtelijk niveau. Brouwers, schoenmakers, smeden, bakkers, kleermakers waren verantwoordelijk voor het merendeel van de werkgelegenheid in de nijverheid. In deze sectoren was er nauwelijks ruimte voor kinderarbeid: in totaal ging het om 373 kinderen, die alleen werden aangetroffen in enkele min of meer geïndustrialiseerde bedrijfstakken. De werkgelegenheid in de nijverheid was dermate beperkt dat er ook zonder dit goedkope arbeidspotentieel een voldoende groot arbeidsaanbod in Limburg aanwezig was.²⁹ In 1846 bedroeg het aantal nijverheidsarbeiders in Belgisch-Limburg 6.997, nog steeds maar een kleine minderheid (3,76 procent) van het totale inwonersaantal. Het merendeel was nog steeds werkzaam in traditionele ambachtelijke sectoren (zie tabel 1). Op het totaal in de nijverheid actieve arbeidskrachten in heel België bedroeg het aandeel van Limburg slechts 2,23 procent.³⁰ De Brabander wees er echter op dat door problemen in de vraagstelling en de afbakening van de actieve bevolking – de thuisarbeid en transportsector werden niet opgenomen – het aandeel van de industriële werkgelegenheid wellicht te laag is geschat. Zijn eigen berekeningen brachten hem tot een totale werkgelegenheid in de nijverheid van 13.030 personen, nog steeds maar 7 procent van de Limburgse bevolking.³¹

Na de Belgische onafhankelijkheid ontwikkelde zich wel vrij snel een bescheiden sigarenindustrie, hoofdzakelijk in gemeenten nabij de Nederlandse grens. In 1832 richtte een Nederlands firma een eerste fabriek op in Peer, waarna later nog bedrijfjes werden opgestart in Eksel, Hamont, Bree, Neerpelt en Zonhoven. De lage loonstandaard in de streek en het omzeilen van hoge tolmuren vormden de belangrijkste motieven voor de vestiging. De tabaksmokkel in de grensstreek bood bovendien een antwoord op de tekorten aan grondstoffen waarmee

27 *Ibidem*, 143-144.

28 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 182.

29 *Ibidem*, 181-183.

30 *Statistique de la Belgique. Industrie. Recensement général de 1846* (Brussel 1851) XIII-XV.

31 G.L. De Brabander, 'De regionaal-sectoriële spreiding van de economische activiteiten in België, 1846-1910. Een bronkritische benadering', *Bijdragen tot de geschiedenis* (1978) 97-183.

	1846	1896
Extractieve nijverheid	0	415
Voeding, drank, tabak	2620	3670
Textiel	1096	166
Kleding en schoeisel	2883	4559
Hout en meubelen	2263	2959
Papier, druk, uitgeverij	82	241
Chemie	97	384
Klei, keramiek, glas, cement	398	255
Siderurgie en non-ferro	150	1184
Metaalverwerking	1197	289
Diverse industrieën	283	205
Bouw	1453	1631
Totaal	13030	15958

Tabel 1. De industriële werkgelegenheid in Belgisch-Limburg, 1846-1896

Bron: De Brabander, 'De regionaal-sectoriële spreiding', 156-157.

de Belgische markt na de onafhankelijkheid kampte.³² In 1846 leverden 18 bedrijven uit de tabaksverwerkende nijverheid in Limburg werk aan 64 mannen. De meesten verdienden tussen de 1 en 1,5 frank per dag.³³ De sterkste groei van de sector kwam er evenwel pas na 1850. Door het uitblijven van mechanisering in de sigarennijverheid werd de bedrijfsorganisatie gekenmerkt door een toenemende diffusie. Ook maakten de fabrikanten steeds meer gebruik van thuiswerk, mede om de bijzonder actieve vakbonden van sigarenmakers in de Antwerpse Kempen te omzeilen.³⁴ Het werk vereiste bovendien slechts een beperkte *knowhow* en lage investeringskosten. In 1880 werkten 276 arbeiders in de Limburgse tabaksindustrie, waarvan 110 jonger dan 16 jaar. De lonen van de volwassenen varieerden van 1,5 tot 3 frank, terwijl die van de 16-jarigen zelden meer dan 1,5 frank bedroegen.³⁵ De industrietelling van 1896 vermeldt 574 arbeiders in 26 Limburgse bedrijven, verspreid over de hele provincie. Daarom werden er 331 tewerkgesteld in de vijf grootste ondernemingen, terwijl 12 andere bedrijfjes ieder minder dan tien personeelsleden telden. Daarnaast waren nog 78 arbeiders als *coupeur de tabac* ingeschreven.³⁶

Vanaf de jaren 1840 leverde ook het uitgraven van ijzererts, dat zich op meerdere plaatsen in de Kempen kort bij de oppervlakte bevond, enige werkgele-

32 Vanhaute, *Heiboeren*, 40.

33 *Statistique de la Belgique. Industrie. Recensement général de 1846*, 374-375.

34 M. Van Potteberghe, 'De tabakverwerkende industrie', in: Baetens, *Industriële revoluties*, 223-234.

35 *Industrie. Recensement de 1880 publié par le Ministre de l'Intérieur et de l'Instruction publique* (Brussel 1887) T. III, 600-601.

36 *Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896). Volume II : répartition par commune des industries et des métiers* (Brussel 1900) 68-69.

genheid op. Bovendien betekende het verwijderen van het erts een drastische verbetering van de bodemkwaliteit. De grootste expansie kwam er vanaf de jaren 1860 toen de Belgische hoogovens met steeds grotere tekorten aan erts geconfronteerd werden. Ook het KB van 1 februari 1859, dat een vrijstelling van scheepvaartrechten voorzag voor het in de Kempen gedolven erts, stimuleerde de exploitatie.³⁷ De optimistische verwachting dat deze ontginning zelfs zou kunnen leiden tot de overplaatsing van de in verval geraakte houtgestookte ijzerindustrie in Namen en Luxemburg naar Limburg – waar er in overvloed goedkoop hout beschikbaar was en de prijzen van gronden en de lonen laag waren – werd echter nooit bewaarheid.³⁸ De ijzerertsexploitatie hield stand tot kort voor de Tweede Wereldoorlog. Aanvankelijk lieten de boeren het erts zonder vergoeding weghalen omwille van de toegenomen waarde van hun verbeterde grond. Later werd een vaste prijs vastgesteld per hectare of per kubieke meter ontgonnen erts.³⁹ Het is duidelijk dat de ijzerertsontginning voor landbouwers een aanzienlijke bron van inkomsten kon vormen. Vanuit het spoorwegstation van Zonhoven werd bijvoorbeeld in 1870 18.950 ton erts naar Luikse en Duitse staalbedrijven getransporteerd.⁴⁰ Dankzij de nijverheidstellingen kan een zeker idee gevormd worden van de omvang van de werkgelegenheid. In 1880 waren op het moment van de telling 147 mannen actief bij drie ondernemingen, waarvan de twee grootste in Zonhoven.⁴¹ In 1895 was het aantal ontginningsmaatschappijen gestegen tot 11, die op dat moment 247 mannen tewerkstelden, vooral als grondwerker. Het werk vond plaats in ploegen, die vergoed werden volgens een akkoordloon per kubieke meter of door middel van collectieve stuklonen. Ondanks lange arbeidsdagen tot 12 uur, verdiende het merendeel van deze grondarbeiders minder dan 2 frank per dag.⁴²

Een specifieke nijverheid voor Hasselt was het stoken van jenever. Die maakte sinds het einde van de achttiende eeuw snel opgang wegens een rationelere bedrijfsvoering en een zuinigere stookmethode dan die van de traditionele plattelandsstokerijen.⁴³ Vooral de Franse periode was relatief gunstig door het wegvallen van de Nederlandse concurrentie. Hetzelfde gebeurde opnieuw na de Belgische onafhankelijkheid. Toch speelden gedurende de negentiende eeuw bevoorradingsproblemen en het fiscale regime de jeneverstokerijen herhaaldelijk parten, wat duidelijk blijkt uit de schommelingen van het aantal bedrijven. In 1802 telde men in Hasselt 23 stokerijen, in 1813 waren dit er 19. In 1816 waren 65 personen actief in 24 stokerijen, terwijl in 1829 22 bedrijven 72 arbeiders tewerkstelden.⁴⁴ De werkgelegenheid bleef met een gemiddelde van

37 C. Brockmans, *Beringen: stad en buitingen* (Paal 1986) 237.

38 *Ibidem*, 236.

39 Zo werd rond 1870 reeds tot 1.000 Belgische frank per hectare betaald. Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 69, vermeldt een contract uit 1903 waar de prijs werd vastgelegd op 2,25 frank per kubieke meter ontgonnen erts.

40 *Ibidem*, 169; 'Ijzerertsexploitatie in Limburg', *De Tijdspiegel* (Hasselt) november 1951, 212.

41 *Industrie. Recensement de 1880*, T. II, 27.

42 *Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896)*, *passim*.

43 Jansen, 'Industrie en mijnbouw', 19.

44 J. Grauwels, 'Hasselt in de Franse en Hollandse tijd', in: *Hasselt 750 jaar stad* (Brussel 1982), 100.

Reclameaffiche van de jeneverstokerij Joseph Theunissen in Hasselt, omstreeks 1910. Uit: M. Bussels [et al.], Hasselt 750 jaar stad 1232-1982 (Brussel 1982).

zo'n drie personen per bedrijf dus eerder bescheiden. Vooral de hoge belastingen werkten remmend. In 1816 werd in Hasselt ongeveer 15.000 hectoliter jenever geproduceerd, terwijl de productiecapaciteit meer dan het dubbele zou bedragen. Er werd dan ook meermaals gepleit voor gunstigere tarieven. Zo wees de Hasseltse *sous-préfet* de minister van Binnenlandse Zaken in 1809 erop dat de jeneverstokerij een aantal nuttige nevenactiviteiten met zich meebracht. Met de draf – het residu van het gestookte graan – kon vee worden vetgemest, wat dan weer extra mest opleverde voor de ontginning van nieuwe landbouwgronden. Sinds 1800 waren zo in de omgeving van Hasselt meer dan 120 hectaren grond vruchtbaar gemaakt.⁴⁵ Deze langzaam verlopende ontginning had het voordeel dat een groot deel van de gemene gronden voorlopig nog beschikbaar bleef voor gebruik door de bevolking.⁴⁶

De grootste bloei van de jeneverstokerij vond plaats in de jaren 1850-1870. Toen nam de Hasseltse jenever een marktaandeel van 13 à 15 procent van de Belgische productie voor haar rekening. Deze expansie was in de eerste plaats toe te schrijven aan de verbeterde verkeersinfrastructuur, waardoor de aanvoer van grondstoffen en de export van jenever en slachtvee beduidend goedkoper werd. Ook werden de installaties geleidelijk gemoderniseerd. Tussen 1846 en 1864 nam het aantal stoommachines toe van één tot 12. Vanaf 1880 geraakten de jeneverstokerijen echter geleidelijk in het slop. De tewerkstelling van 324 personen in 1880 liep terug tot 211 in 1910. De Hasseltse stokers weigerden gebruik te maken van de goedkopere maïs- en melassedistillatie, en hoewel de uitbreiding van het veebestand de verlieslatende jeneververkoop een tijdlang kon compenseren, was de nijverheid op termijn niet meer in staat te concurreren. Slechts enkele bedrijven konden door de overschakeling naar de productie van likeuren overleven.⁴⁷

Kortom, de Limburgse Kempen was rond het midden van de negentiende eeuw een erg geïsoleerde streek gedomineerd door subsistentielandbouw die werd aangevuld met een zeer beperkte huisnijverheid, vooral gericht op eigen verbruik. Er bestond nauwelijks enige industrie in de Limburgse Kempen. Zowel de ertsontginning en de sigarennijverheid als de jeneverproductie wonnen pas aan belang na 1850. Er werd nauwelijks stoomkracht gebruikt.⁴⁸ Dit ontlokte de arrondissementscommissaris van Hasselt in 1850 de volgende uitspraak: 'L'esprit industriel est rare, beaucoup trop rare dans le Limbourg; il faut tâcher de l'y rappeler ; il faut surtout empêcher par tous les moyens possibles qu'il ne rende le dernier souffle là, où il respire encore un peu'.⁴⁹

45 D. Borgions, *Bijdrage tot de kennis van het sociaal-economisch leven te Hasselt tijdens de Franse tijd* (licentiaatsverhandeling, Leuven 1955) 57.

46 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 139.

47 P. Keunen, *De geschiedenis van de Hasseltse jeneverstokerijen (1830-1914)* (licentiaatsverhandeling, Leuven 1979).

48 A. Van Neck, *Les débuts de la machine à vapeur dans l'industrie 1800-1850* (Brussel 1979) 475 en 477.

49 A. Dusar, 'De nijverheidsrevolutie', in: *Limburg* (Brussel 1953) 166.

Het openbreken van de dorpsgemeenschap op nationaal initiatief, 1845-1880

De ontginning van woeste gronden

Vanaf het midden van de negentiende eeuw zien wij in Limburg zowel een algemene verbetering van de levensomstandigheden als een toename van de loonarbeid. Dit was voornamelijk een gevolg van overheidsinitiatief.⁵⁰ De regering had een extensief programma opgesteld van ontginning- en bevoeiingswerken als antwoord op de industriële en agrarische crisis van de jaren 1840. Vooral de wet van 25 maart 1847 omtrent de ontginning van woeste gronden was hiervan een cruciaal onderdeel. Eerdere pogingen tot ontginning van deze gronden tijdens de Nederlandse periode hadden niet veel resultaten opgeleverd, vanwege de weigerachtige houding van de gemeenten om hun eigendommen te verkopen. De verkoop leidde meer dan eens tot verzet bij de inwoners.⁵¹ Het precaire evenwicht tussen de oppervlakte van het bouwland en de beschikbare heidegronden betekende dat het agrarisch bedrijf geen bruuske wijzigingen in deze verhoudingen kon verdragen. Met de nieuwe wet konden de gemeenten verplicht worden woeste gronden zoals heide, broeklanden en gemene weiden te koop aan te bieden. Kopers hadden de verplichting deze gronden binnen een bepaalde termijn te ontginnen, zo niet riskeerden ze de vernietiging van de koopovereenkomst. Daartegenover stond een tijdelijke vrijstelling van lasten. De onderliggende idee was dat zo de onmacht of weerstand van de lokale landbouwbevolking kon worden overwonnen.

De wet bleef niet zonder gevolgen. In 1846 was er nog 68.807 hectaren woeste grond in Limburg, waarvan 57,699 hectaren eigendom waren van de gemeenten. Dit betekende dat 28,5 procent van de Limburgse bodem nog niet in cultuur was gebracht. Vijftig jaar later was het totale areaal woeste gronden nog 39.388 hectaren, een vermindering van bijna 43 procent. De gemeenten beschikten nog over 24.464 hectaren.⁵² Tussen 1846 en 1880 nam het aandeel van de heidegronden af van 31,8 procent tot 20,6 procent, terwijl de beboste oppervlakte steeg van 8,7 procent tot 18 procent.⁵³ Een gevolg was onder meer dat de waarde van de heidegronden aanzienlijk toenam. In 1840 betaalde men gemiddeld 40 frank per hectare en in 1850 was deze prijs reeds verdrievoudigd.⁵⁴ Toch gebeurde het ontginnen van de woeste gronden niet in de mate die men zich aanvankelijk had voorgesteld. Tussen 1847 en 1866 werd er jaarlijks zo'n 1.600 hectaren grond gewonnen, maar hiervan kreeg slechts een zesde een bestemming als akkerland. Een derde werd weiland, terwijl de helft werd bebost. Een gedeelte van de toename van het bouwland was te danken aan de drooglegging van moerassige gebieden. Na 1866 viel het tempo van de uitbreidingen van de landbouw- en

50 G. Vols, *Het ontstaan van de maatschappelijke werken in Limburg in het kader van het sociaal-economisch gebeuren van de negentiende eeuw* (Hasselt 1969) 10.

51 Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 52-53.

52 *Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement général de 1895. Partie analytique*, 481 e.v.

53 F. Vanduffel, *Industrialisatie en verandering: Lommel tussen 1890 en 1914* (Assen 1983) 7.

54 Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 161.

weidegronden sterk terug.⁵⁵ Het bebossingbeleid van de gemeenten bleef wel succesvol. Door ze zelf te ontginnen, werden de gemeenten niet verplicht hun woeste gronden te verkopen, en de nieuwe bossen vormden een extra bron van inkomsten voor de gemeentekas. Veel van deze naaldbossen leverden het noodzakelijke hout voor de Waalse steenkoolindustrie, en zouden dit in de twintigste eeuw ook voor het Limburgse bekken gaan doen. In totaal werden tussen 1847 en 1900 in Limburg 21.152 hectaren woeste gronden omgezet in bossen, tegenover slechts 6.109 hectaren in landbouwgrond.

Met het aanleggen van extensieve irrigatiesystemen hoopte de overheid op een toename van het aantal weidegronden – de zogenaamde wateringen, die bijzonder geschikt waren voor de productie van hooi – en daarmee ook van de veestapel. Die zou dan weer grotere voorraden mest moeten opleveren voor het akkerland. Met water van het Kempisch kanaal en de Zuid-Willemsvaart zou zo'n 25.000 hectaren grond bevoeid moeten worden, maar een overschatting van de capaciteit van deze kanalen leidde ertoe dat de onderneming in 1860 met 3.068 hectaren geïrrigeerde gronden stilviel.⁵⁶ Ook een landbouwkolonie in Lommel behoorde tot één van de vele groots opgezette ontginningsprojecten. Deze zou de eerste van een hele reeks van koloniën moeten worden. Hiermee werd een gelijkaardig initiatief uit de Nederlandse periode overgenomen.⁵⁷ Vanaf 1850 werden in Lommel 20 staatshoeven gebouwd, die werden verpacht aan Oost- en West-Vlaamse kolonisten. Het project faalde echter door te strenge pachtvoorwaarden en de ontgoocheling van de kolonisten over de moeilijke levensomstandigheden.⁵⁸

De grootste impulsen voor de aangroei van het landbouwareaal kwamen van de kleine ontginners en niet van de grote projecten, waaruit blijkt dat de als inert en conservatief beschouwde rurale structuren dynamischer waren dan vaak gedacht. Vooral het gemeentebestuur van Genk toonde zich zeer actief in het verkopen van woeste gronden in kleine percelen aan de lokale bevolking. Op die manier konden ook de minder gegoede landbouwers eigendom van een lapje grond verwerven. Tussen 1840 en 1900 werden zo'n 1.500 hectaren gemene gronden verkocht aan de lokale bevolking, wat volgens Vliebergh een 150-tal gezinnen in staat heeft gesteld eigenaar te worden. Een 100-tal hiervan zou hierdoor over een voldoende groot inkomen hebben beschikt om niet langer elders te moeten werken.⁵⁹ Vlieberghs opmerking illustreert perfect de mentaliteit van de lokale bevolking, die het landbouwbedrijf als centraal element in de rurale overlevingsstrategieën bleef beschouwen. Zolang ze door een combinatie

55 Monkhouse, *The Belgian Kempenland*, 58.

56 *Ibidem*, 70-75.

57 In 1821 waren in Wortel, in het noorden van de provincie Antwerpen, een landbouwkolonie met 125 kleine hoeven en een tuchtkolonie voor 1.000 bedelaars opgericht. De vele stedelingen die een plaats kregen in de kolonie bleken echter niet geschikt als landbouwers, en het project werd al snel stilgelegd. De landloperskolonie bleef evenwel gehandhaafd. Joignaux en Delobel, *L'agriculture dans la Campine*, 215-227.

58 Vanduffel, *Industrialisatie*, 7.

59 Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 99.

van loonarbeid en agrarische arbeid hun totale inkomen konden vrijwaren, bracht de inzet van arbeid in alternatieve circuits geen fundamentele sociaal-economische verschuivingen met zich mee.⁶⁰

De aanleg van nieuwe water-, spoor- en steenwegen

De overheid nam eveneens het voortouw bij de aanleg van nieuwe verkeersinfrastructuur. In 1846 werd het Kempisch kanaal opengesteld voor de scheepvaart. De regering had in 1842 besloten tot de aanleg met een driedelig doel: de verbinding tussen Maas en Schelde, irrigatie ter verbetering van de landbouwuitbatingen en ondersteuning van de nijverheid.⁶¹ De plannen tot de aanleg van een Schelde-Maas-Rijnverbinding stamden al uit de Franse tijd, toen reeds begonnen werd met de aanleg van het *Grand Canal du Nord*. Na de inlijving van Nederland bij Frankrijk in 1811 werd het werk echter gestaakt, zodat maar een klein gedeelte van het kanaal in gebruik kon genomen worden. Met de Zuid-Willemsvaart realiseerde de Nederlandse overheid wel een aansluiting tussen Maastricht en 's-Hertogenbosch, waarmee een onbevaarbaar stuk van de Maas werd omzeild en de toegang tot de Luikse metaalindustrie werd vereenvoudigd.⁶² Het traject van het Kempisch kanaal ging van Antwerpen dwars door de Kempen via Herentals in de richting van de bestaande Zuid-Willemsvaart. Vanuit Lommel was een vertakking aangelegd naar Hasselt via Beringen, die evenwel pas vanaf 1858 in gebruik werd genomen. Het Limburgse provinciebestuur beseftte het belang van dit kanaal voor de ontsluiting van de provincie, en had daarom al in 1838 beslist één vierde te betalen van de aflossing op een lening die de nationale overheid diende aan te gaan voor de financiering van dit project.

Ondanks talrijke plannen van zowel gemeentebesturen als de provincie, had ook de ontwikkeling van spoorwegen lang op zich laten wachten. Een gebrek aan financiële middelen bij privéondernemingen en de weinig rooskleurige financiële vooruitzichten van de uitbating lagen hierbij aan de basis. Alleen het korte traject Landen-Sint-Truiden was reeds in 1839 voltooid.⁶³ In 1847 werd het spoor uitgebreid tot Hasselt, gevolgd door een lijn van Hasselt naar Maastricht in 1856, vanwaar ook Aken per spoor bereikbaar was. Vanaf de jaren 1860 werd de Belgisch-Limburgse hoofdstad steeds beter ontsloten met aansluitingen naar Luik, Antwerpen en Eindhoven. Van zeer groot belang voor de latere industriële ontwikkeling van de regio was de aanleg van de lijnen Hasselt-Genk-Maaseik en Herentals-Mol-Neerpelt-Hamont. De laatste maakte deel uit van de zogenaamde IJzeren Rijn.⁶⁴

60 Vanhaute, *Heiboeren*, 314.

61 Vols, *Het ontstaan van de maatschappelijke werken*, 12.

62 Van Der Eycken, 'Verkeerswegen', 73.

63 De spoorlijn kwam er ter uitvoering van de wet van 28 mei 1837, waarin werd gesteld dat Limburg en Luxemburg ook op het nationale spoorwegnet aangesloten moesten worden.

64 Monkhouse, *The Belgian Kempenland*, 187.

Figuur 1: De waterwegen en spoorlijnen in het zuiden van Nederland, in het noordoosten van België en in het westelijk Rijnland, ca. 1870

Al deze lijnen werden door private ondernemingen geëxploiteerd, waarbij meer dan eens buitenlands – vooral Duits – kapitaal betrokken was.⁶⁵ De uitbouw van een lokaal spoorwettenwet vond pas plaats na 1885, toen met de oprichting van de Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen een wettelijk kader werd ontworpen.⁶⁶ Op die manier werd ook het platteland geleidelijk meer ontsloten. Ook wat de overige verkeersinfrastructuur betreft werd eveneens een gedeelte van de achterstand ingehaald. De lengte van het wegennet nam stelselmatig toe: van 149 km in 1830 tot 401 in 1860 en 689 in 1900.⁶⁷ Vooral de nieuwe provinciehoofdstad Hasselt werd met onder meer wegen naar Sint-Truiden, Diest, Genk en Maastricht beter ontsloten. In tegenstelling tot andere provincies gebeurde de aanleg van steenwegen in Limburg volledig door de nationale overheid. De eerder aangelegde provinciale wegen bevonden zich na 1839 vrijwel allemaal op Nederlands grondgebied, zodat de provincieraad ervoor koos zelf geen nieuwe wegen aan te leggen. De afhankelijkheid van de nationale overheid bracht wel de nodige vertragingen met zich mee, zodat de provincie achterbleef bij de rest van het land.⁶⁸

65 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 215.

66 Van Der Eycken, 'Verkeerswegen', 81.

67 Monkhouse, *The Belgian Kempenland*, 160-161.

68 Van Der Eycken, 'Verkeerswegen', 84-85.

De talrijke ontginningswerken en de aanleg van nieuwe verkeersinfrastructuur creëerden heel wat nieuwe werkgelegenheid voor de Limburgse bevolking. In 1850 werd in Limburg voor 224.000 frank aan lonen uitbetaald door ontginningsbedrijven en door de staat.⁶⁹ Vliebergh omschreef de periode als een

tijdstip van groote bedrijvigheid in de Kempen: het graven van kanalen, het aanleggen van wateringen, het bebossen van heigronde, dan ook het maken van kiezel- en kasseiwegen als vereischte en als gevolg van al het andere, dit alles verschaftte veel loon aan den geringen man.⁷⁰

Bovendien lagen de lonen er hoger dan in de landbouw, zodat vele kleine boeren en landarbeiders hun eerdere arbeid opgaven, om al rondtrekkend de ontginningswerken te volgen. Dit leidde er vooral in het noorden van de Kempen toe dat het voor boeren steeds moeilijker werd knechten en meiden te vinden.⁷¹ Mede door het seizoengebonden karakter van het werk aan de ontginningswerken werd dit wellicht toch vooral in combinatie met agrarische arbeid uitgeoefend, waarbij het verborgen arbeidsoverschot van het landbouwbedrijf werd ingeschakeld.⁷²

Landbouw en nijverheid in de Zuid-Limburgse Haspengouw

In de Haspengouw, het zuidelijke gedeelte van Belgisch-Limburg, dat over meer vruchtbare bodems beschikte dan de Kempen, begon rond het midden van de negentiende eeuw de teelt van suikerbieten op grote schaal. Tot dan toe had net zoals in de Kempen de teelt van graan de landbouw gedomineerd.⁷³ De Haspengouwse landbouw werd geleidelijk verder gedifferentieerd door de commerciële fruitteelt, die samen met de afgeleide nijverheden van de stroopfabricage en de mandenvlechterij in het Maasland tijdens het hoogseizoen bijzonder arbeidsintensief was. Wegens de overschakeling naar deze nieuwe teelten kende de regio een volledig andere sociaaleconomische ontwikkeling dan de Kempen. Ze veroorzaakte een ware revolutie in de exploitatiemethoden, die een toenemende efficiëntie, een verhoging van de grondproductiviteit, een verhoogde monetaarisering van de landbouw, en een stijging van de materiële welvaart met zich meebrachten.⁷⁴ Tegelijk werd de landbouw kwetsbaarder voor conjuncturele schommelingen, wat duidelijk zou blijken tijdens de crisis van de jaren 1880.

De Haspengouwse eigendomsstructuren verschilden in aanzienlijke mate van die in de Kempen. Gemene gronden waren er uitzonderlijk en het aantal middelgrote exploitaties (25 à 50 hectaren) lag er hoger. Hierbij was meestal een

69 *Exposé de la situation administrative de la province de Limbourg* (Hasselt 1851) 312.

70 Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 160-161.

71 *Ibidem*, 131 en 161.

72 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 212.

73 Vols, *Het ontstaan van de maatschappelijke werken*, 19.

74 E. Vliebergh. *La population agricole de la Hesbaye au XIXe siècle* (Brussel 1909) 74-76.

Fruitplukkers in een hoogstamboomgaard in de Haspengouw, omstreeks 1910. Uit: Veerle Jacobs, Limburgs-Haspengouw, een fruitstreek met traditie (Borgloon 1997).

gedeelte eigendom van de boer en werd de rest in pacht uitgebaat.⁷⁵ Wel vond gedurende de negentiende eeuw een verdere versnippering van het grondbezit plaats, wat vooral te wijten was aan het toenemend gebrek aan, en de stijgende lonen van, landarbeiders. Niettemin bleven de lonen van Limburgse landarbeiders bij de laagste in het land. Bovendien was er vaak onvoldoende werkgelegenheid voor het hele jaar, zodat gedurende bepaalde perioden elders werk gezocht moest worden, aldus Vliebergh:

Quand l'ouvrier agricole a fini les travaux du fermier, vers l'époque du 1er mai, il cherche d'autres occupations: il reprend le métier de maçon ou de briquetier, de scieur de long, ou bien il se rend dans les endroits où l'on exécute de grands travaux, ou encore il travaille à la journée pour des habitants de la commune...⁷⁶

Ook de arbeid in de Luikse en Zuid-Limburgse industrie vormde in toenemende mate voor vele landarbeiders een tijdelijk of definitief alternatief.

De nijverheid in Haspengouw was voornamelijk een afgeleide van de landbouwproductie en was in sterke mate seizoensgebonden. Dit gold onder meer voor suikerfabrieken, die tijdens het seizoen tussen de 125 en 200 arbeiders in dag- en nachtploegen tewerkstelden. Deze suikerfabrieken waren aanvanke-

⁷⁵ *Ibidem*, 76.

⁷⁶ *Ibidem*, 117.

lijk opgericht door kleine groepen landbouwers. De sterke uitbreiding van de verkeersinfrastructuur, vooral in het zuiden van de provincie, creëerde meer perspectieven voor de afzet van de eigen productie. Net zoals in de Kempen maakten het gebrek aan kapitaal en het uitblijven van technische innovatie fusies noodzakelijk. De industrietelling van oktober 1896 vermeldt vijf suikerfabrieken in Limburg, die op dat moment in totaal 1.000 personen tewerkstelden.⁷⁷ Aan het einde van het bietenseizoen midden december zouden volgens Vols vele van deze arbeiders tijdelijk werk zoeken in de Luikse mijnen en industrie in afwachting van het hervatten van de landarbeid in maart.⁷⁸ De stroopfabricage kende een gelijkaardige evolutie. Deze traditionele huisnijverheid groeide in de tweede helft van de negentiende eeuw uit tot een aanzienlijke industrie, gekenmerkt door een sterk gedecentraliseerde kleinschalige bedrijfsorganisatie. Opnieuw leidden kapitaalschaarste en een verouderd productieapparaat tot een concentratie van de activiteiten in enkele grote bedrijven.

De weigering over te gaan tot mechanisatie vormde ook de aanzet voor het verdwijnen van de stro- en strohoedenvlechterij in de Jekervallei, die sinds 1784 een belangrijke bron van alternatieve inkomsten was voor talrijke boeren. Terwijl de strovlechterij hoofdzakelijk binnenshuis plaatsvond, gebeurde de productie van hoeden in ateliers. Typisch hierbij was de jaarlijkse tijdelijke migratie van jonge hoedenmakers en -maaksters naar verschillende Europese steden, waar hoeden werden gefabriceerd naargelang de lokale smaak. Op termijn was deze activiteit gedoemd te verdwijnen door de toenemende concurrentie met landen als China en Italië. Uit de industrietelling van 1896 blijkt dat niettemin nog steeds 1.313 personen in de huisnijverheid van het strovlechten actief waren, waarvan 95 procent vrouwen. Het was dan ook vooral de angst voor het overbodig worden van deze vrouwen- en kinderarbeid die het uitblijven van mechanisatie in de hand werkte.⁷⁹

De impact van de uitbreiding van het verkeersnet en de ontginningsbeweging bleek in de jaren 1870 vrij beperkt. Vooral de landbouwkolonies liepen op een totale mislukking uit. De succesvolle kleinschalige ontginning door de plaatselijke bevolking daarentegen wijst op de stabiliteit van de rurale overlevingsstructuren en de centrale plaats hierin van het agrarische bedrijf. De vernieuwing van het verkeersnet betekende wel de definitieve ontsluiting van de provincie. Deze bracht in het derde kwart van de negentiende eeuw een zekere uitbreiding van de nijverheid, onder meer in de sigarenindustrie, ijzerertsexploitatie en jenevernijverheid, maar deze bleef gekenmerkt door ambachtelijke productiemethoden. In tegenstelling tot de Kempen – waar zich ondanks het

77 *Recensement général des industries (31 octobre 1896). Volume II*, 18.

78 Vols, *Het ontstaan van de maatschappelijke werken*, 39.

79 Jansen, 'Industrie en mijnbouw', 19. Voor een uitvoerige bespreking van deze nijverheid zie: M. Ansiaux, *Les industries à domicile en Belgique: l'industrie du tressage de la paille de la vallée du Geer* (Brussel 1900). Zie ook: Annemarie Cottaar en Leo Lucassen, 'Naar de laatste Parijse mode. Strohoedenmakers uit het Jekerdal in Nederland 1750-1900', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XLVI* (2001) 45-82.

tijdelijke acute karakter van de crisis van de jaren 1840 geen decisieve cesuur voordeed – schakelde de landbouw in Haspengouw vanaf de jaren 1850 snel om naar meer commerciële teelten. Afgeleide nijverheden zoals de suiker- en stroopfabricage bleven door hun band met de landbouw sterk seizoensgebonden en boden tijdelijke werkgelegenheid voor vele landarbeiders. Wellicht betekende de arbeid in deze sectoren voor velen van hen ook een eerste stap naar loonarbeid in de Luikse mijnen en industrie.

Structurele verschuivingen in de landbouw en de vestiging van moderne industrie: 1880-1900

De impact van de landbouwcrisis op landbouw en nijverheid

De langdurige landbouwcrisis die zich vanaf 1880 ten volle liet voelen, leidde op termijn tot een aantal structurele verschuivingen in Limburg, zowel in de landbouw als in de industrie. In de landbouw vond vooral in Haspengouw een toenemende specialisatie plaats, waarbij de nadruk lag op slachtveefokkerij, tuinbouw en fruitteelt. De laatste twee konden bovendien profiteren van hun gunstige ligging ten opzichte van hun stedelijke afzetgebieden.⁸⁰ Deze evolutie leidde tot een aanzienlijke afname van de personeelsbehoeften in de landbouw, waarbij vooral de kleine boeren en landarbeiders hard werden getroffen. Tussen 1856 en 1900 liep het aantal landarbeiders terug van 40.000 tot 11.000.⁸¹ De Luikse industrie, waarin in 1900 zo'n 60.000 Vlamingen actief waren, vormde het belangrijkste alternatief, zeker na het invoeren van de goedkope werkmansabonnementen voor het treinverkeer in 1869. In zijn studie over de demografische transitie in het Luikse industriegebied wees Leboutte erop dat: 'la création des abonnements d'ouvriers intensifie encore les migrations pendulaires et favorise l'emigration limbourgeoise'.⁸² Tijdens een zitting van de Provincieraad in 1907 verklaarde de gouverneur dat er in Limburg 3.792 werkmansabonnementen werden afgeleverd voor de naburige provincies, waarvan 3.436 voor Luik.⁸³ Deze pendelarbeid gaf vaak aanleiding tot een permanente migratie, waarmee de band met het land van deze arbeiders meestal definitief werd verbroken. Dit werd in 1910 verwoord door Mahaim in zijn studie over de werkmansabonnementen:

Un grand nombre de ménages d'ouvriers mineurs, originaires de Limbourg, habitent Vottem, Rocour, Ans, Glain [...]. Au début, les pères et les maris sont venus, comme tant d'autres viennent encore, avec le vague espoir peut-être d'un retour à la terre et au pays natal. Puis la lassitude des trajets répétés, les trains rares et les mauvais horaires, les connaissances faites au pays charbonnier, les nouvelles habitudes, ont réussi à

80 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 234-235.

81 *Ibidem*, 228.

82 R. Leboutte, *Reconversions de la main-d'oeuvre et transition démographique. Les bassins industriels en aval de Liège (XVIIe-XXe siècles)* (Paris 1988) 474.

83 Vols, *Het ontstaan van de maatschappelijke werken*, 37.

détacher définitivement le Campinois. Il y a des séries de maisons, des rues entières peuplées ainsi, dans ces communes, de ménages d'émigrés où l'on entend plus parler flamand que wallon.⁸⁴

Vooral na 1890 nam het aantal migranten in Luik sterk toe. Tussen 1890 en 1899 werd er een positief migratiesaldo van 9,4 procent geregistreerd. Hoewel het merendeel van die migraties over korte afstand binnen de provincie Luik plaatsvond, waren Limburgse inwijkelingen toch voor 10,5 procent verantwoordelijk.⁸⁵ Daarmee werd Zuid-Limburg een deel van de arbeidsmarkt voor de Luikse industrie, waardoor de rekruteringsmogelijkheden van de Limburgse steenkoolindustrie blijvend zouden worden beperkt.

In de Kempen veranderde gedurende de eerste crisisjaren niet erg veel voor de traditionele subsistentielandbouw, omdat die minder gevoelig was voor marktschommelingen. In de daaropvolgende jaren verschoof het zwaartepunt van de productie geleidelijk naar tuinbouw, veeteelt en de teelt van voedergewassen. Dit leidde tot een ommezwaai in de traditionele verhouding tussen akkerbouw en veeteelt, die nu de belangrijkste bron van inkomsten werd. In het laatste kwart van de negentiende eeuw nam de oppervlakte voor graanteelt in Limburg met 7.000 hectaren af.⁸⁶ Wel nam de grondproductiviteit gevoelig toe, mede door een kwalitatieve verbetering van de gewassen. Met de oprichting van landbouwcoöperaties kregen boeren bovendien meer greep op de prijsvorming en konden kunstmest, veevoeders en zaaigoed aan gunstigere prijzen worden aangekocht. De Kempen vormde in dit opzicht op vele vlakken de koploper in de organisatie van het Vlaamse platteland door katholieke groeperingen. Ook de oprichting van de Belgische Boerenbond in 1890, die vooral op het vlak van de voorlichting over rationelere uitbatingmethoden een cruciale rol heeft gespeeld, hoort in deze strategie thuis.⁸⁷ Vanhaute wijst erop dat deze organisaties, die zich als erfgenaam van de oude tradities trachtten op te werpen, bekwaam inspeelden op het vacuüm dat door de ontmanteling van de vroegere agrarische structuren ontstond.⁸⁸ In dezelfde periode kende de ontginning van heide en bossen een nieuwe stijging. Door de grotere mestproductie van het vee en het gebruik van kunstmest verloor de heide steeds meer van haar economisch nut. Er was dus wel degelijk sprake van een aantal structurele wijzigingen in de Kempense landbouw, hoewel die minder drastisch waren dan in Haspengouw.

Wat de structuurveranderingen in de Limburgse nijverheid betreft, is reeds eerder gewezen op de toenemende concentratie en het verdwijnen van de

84 E. Maihaim, *Les abonnements ouvriers sur les lignes de chemin de fer belges et leurs effets sociaux* (Brussel 1910) 143-144.

85 Leboutte, *Reconversions*, 459.

86 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 233-234.

87 Voor een algemene geschiedenis van de Belgische Boerenbond, zie: L. Van Molle, *Katholiek en landbouw: landbouwpolitiek in België, 1884-1914* (Leuven 1989); *idem*, *Ieder voor allen: de Belgische Boerenbond 1890-1990* (Leuven 1990).

88 Vanhaute, *Heiboeren*, 322.

ambachtelijke nijverheid gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw. In totaal waren er in 1896 18.232 personen tewerkgesteld in de Limburgse nijverheid, nog steeds maar een 8 procent van de totale bevolking. Opnieuw wijken de berekeningen van De Brabander enigszins af van de officiële cijfers (zie tabel 1), wat echter zonder invloed blijft voor het globale beeld van de tewerkstelling in de nijverheid. Hier en daar ontwikkelden zich wel nieuwe, veelal kleine bedrijven, die gedurende de twintigste eeuw een belangrijke expansie zouden kennen. Het betreft hier onder meer een kaarsenfabriek in Hamont, een dakpannenfabriek in Bree, aardewerk- en lijmpductie in Hasselt, ijzergieterijen in Sint-Truiden en Tongeren, en een papierfabriek in Halen.⁸⁹ Ten behoeve van de grondstofvoorziening in de glasindustrie werden in de streek tussen Mol en Neerpelt verschillende zandgroeven opgericht, terwijl in het Maasland nieuwe steenbakkerijen ontstonden.⁹⁰

In het Maasland bestond al vanaf het einde van de achttiende eeuw een traditie van veldovens, die tussen 1850 en 1914 gepaard ging met een jaarlijkse seizoensmigratie naar Duitsland. Aangelokt door de hogere lonen en met de vakkennis opgedaan in eigen streek sloten sommige Maaslanders een contract af met een Duitse werkgever voor de productie van een bepaalde hoeveelheid bakstenen. Vervolgens stelden deze voormannen in het eigen dorp een ploeg samen.⁹¹ Hierbij kreeg iedere arbeider een aanwervingspremie van 5 frank – de zogenaamde ‘Meepenning’ –, die tegelijk als arbeidsovereenkomst gold. Meestal kreeg de voorman maandelijks voorschotten op het akkoordloon, waarmee hij zijn arbeiders wekelijks uitbetaalde. De lonen lagen in Duitsland aanzienlijk hoger. Een ploegbaas verdiende zo’n 5 frank per 1.000 bakstenen, terwijl dit in het Maasland 3,20 frank was. De vormers ontvingen in Duitsland zo’n 70,90 tot 87,5 frank per maand, in eigen streek 2,25 per dag of ongeveer 55 frank per maand, gerekend aan 24 werkdagen per maand. De groep vertrok jaarlijks in april en keerde in september terug. De Duitse werkgevers stelden kleine woningen vlakbij de brikkenvelden ter beschikking voor gezinnen, terwijl de ongehuwde arbeiders in kosthuizen werden ondergebracht, die soms door Maaslanders werden uitgebaat.⁹² Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog betekende het einde van de seizoensmigratie ‘naar de bakstenen’.

89 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 242-243.

90 Monkhouse, *The Belgian Kempenland*, 14-19 en 156.

91 Uit een contract uit 1912 blijkt dat er specifiek gevraagd werd naar bekwame arbeiders. Bijgevolg lijkt ervaring in de steenbakkerijen in eigen streek een vereiste geweest te zijn. Aangezien de ploegbaas werkte aan een akkoordloon had hij er uiteraard alle belang bij ervaren arbeiders te ronselen. M. Rutten, *Maaslanders naar Duitsland en Amerika. 1850-1914* (Tongeren 2001) 26-27.

92 *Ibidem*, 24-38. Voor de Nederlands-Limburgse analogie: Ulrike Krüner en Ad Knotter, ‘Limburgse brikkenbakkers in de omgeving van Mönchengladbach en Rheydt aan het begin van de twintigste eeuw’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIV (2009) 165-180.

De zinkfabriek van de 'Compagnie des Métaux et produits chimiques d'Overpelt', omstreeks 1900. Uit: *De Koolputters. Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers 2, Voorgeschiedenis en pioniers* (Zwolle 2005).

De chemische en non-ferro industrie in de Noorderkempen

De vestiging van enkele moderne grootschalige bedrijven uit de chemische en non-ferro sector in het noorden van de Kempen vormde samen met de mijnbouw de definitieve doorbraak van de industrialisatie in Limburg en het einde van het eenzijdig rurale karakter van de samenleving. Het eerste bedrijf dat zich in de regio vestigde was de Koninklijke Buskruitfabriek van Wetteren. Die richtte in 1882 een nieuw filiaal op in Kaulille, waar in 1896 77 arbeiders tewerk werden gesteld tegen een loon van 2,5 à 3 frank per dag. Twee jaar later opende in Balen een dynamietfabriek. Het bedrijf stelde veel vrouwelijke arbeidskrachten tewerk, volgens Monkhouse omdat deze beter geschikt zouden zijn voor het fijne werk.⁹³ In het bedrijf in Kaulille werkten alleen mannen. In Reppel werd door de *Société Métallurgique de Hoboken* een arsenicumfabriek opgericht, en twee Franse investeerders startten een chemisch bedrijf in Tessenderlo, waaruit na de Eerste Wereldoorlog het bekende *Produits Chimiques de Tessenderlo* zou ontstaan. In 1888 begonnen Duitse investeerders met een zinkfabriek in Overpelt, die in 1904 werd uitgebreid met een nieuwe vestiging in Lommel. In 1913 zouden beide bedrijven samen reeds 2.100 personeelsleden tewerkstellen. Ook in enkele naburige gemeenten werden zinkfabrieken opgericht, waarbij vooral de S.A. *de Vieille Montagne* in het Antwerpse Balen een voortrekkersrol speelde. Het bedrijf paste een procédé toe dat het mogelijk maakte zwavelzuur en arsenicum te winnen uit zinkblende, één van de meeste ongezonde werkzaamheden in het productieproces van zink.

De stijgende vraag naar zink en zwavelzuur leidde tot een snelle groei van deze sector in het noorden van de Kempen, dat zo het zwaartepunt van de zinkproductie in België werd. Tussen 1896 en 1910 nam het aantal arbeidskrachten in de metaal- en chemische bedrijven in Balen, Overpelt en Lommel toe van 682 tot 2.756. Bovendien vestigde zich ook in de Nederlandse grensgemeente Budel een zinkfabriek, die veel Belgische arbeiders uit het nabijgelegen Hamont en

93 Monkhouse, *The Belgian Kempenland*, 154.

Achel aantrok. Aangezien zwavelzuur de grondstof vormde voor talrijke producten, zoals dynamiet, kunstmest en stearinekaarsen, was het ook voor afgeleide industrieën interessant zich in de streek te vestigen. De oprichting van de chemische meststoffenfabriek Unitas in 1895 op minder dan één kilometer van de zinkfabriek van Overpelt maakt dit duidelijk.⁹⁴ De lokale gemeentebesturen, bevreesd voor de veranderingen voor hun agrarische gemeenten, stonden aanvankelijk vrij sceptisch tegenover de vestiging van deze bedrijven. De voordelen voor de gemeentelijke financiën van de verkoop van gemene gronden gaf echter in de meeste gevallen toch de doorslag, ondanks protest van landbouwers.⁹⁵

De ligging van de chemische bedrijven in de buurt van het Kempisch kanaal, de Zuid-Willemsvaart en de spoorlijn Antwerpen-Mönchengladbach was vitaal voor het vervoer van grondstoffen en geproduceerde goederen. Tegelijk konden ondernemingen dit water gebruiken in het productieproces zelf voor het afkoelen van installaties en als grondstof. Bovendien was de grond in de streek erg goedkoop. De aanwezigheid van energie en grondstoffen als mogelijke vestigingsfactor gold voor de Kempen niet, behalve voor de zandgroeven. In de Kempen lijkt vooral de vestiging van afgeleide industrieën die gebruikmaakten van de bijproducten van de eerder gevestigde fabrieken de onderlinge afhankelijkheid tussen bedrijven versterkt te hebben. Ook het overheidsbeleid was in het geval van de Kempische zinkfabrieken en chemische bedrijven niet zonder belang. Het strengere optreden van de overheden ten aanzien van deze sterk vervuilende en ongezonde bedrijven leidde tot de vestiging in de Kempen. Daar waren voldoende uitgestrekte en dunbevolkte terreinen voorhanden. Bovendien was er een voldoende groot aanbod van ongeschoolde arbeidskrachten dat bereid was voor lage lonen te werken. Aanvankelijk werden in de Kempense fabrieken slechts enkele minder complexe fasen van het productieproces door het lokale personeel uitgevoerd. Voor de meer gespecialiseerde opdrachten werden geschoolde arbeidskrachten uit Wallonië of Duitsland aangetrokken. Afhankelijk van de afkomst van de investeerders waren ook de directies, kaders en administratief personeel vrijwel geheel afkomstig uit Duitsland of Wallonië.

De demografische gevolgen

De arbeidsmarktontwikkelingen in het noorden van Limburg hadden een sterke invloed op het demografische patroon in de streek, waarmee het in toenemende mate afweek van de globale Limburgse ontwikkeling. Die laatste werd gedurende de negentiende eeuw gekenmerkt door een restrictief huwelijkspatroon en een constant negatief migratiesaldo, die beide een rem vormden op de demografische groei. Tussen 1830 en 1900 was er in Limburg wel sprake van een constante groei van de bevolking (van 160.090 naar 240.796 inwoners),

94 Vanduffel, *Industrialisatie*, 46-54.

95 In mindere mate speelde ook de bekommernis om de gezondheid van arbeiders en lokale bevolking mee. Zo eisten de gemeentebesturen van Lommel en Balen bij de vestiging van de dynamietfabriek *Compagnie de la Forcité* bepaalde garanties inzake arbeidsomstandigheden en veiligheidsvoorschriften, vooraleer ze toestemden gronden te verkopen. *Ibidem*, 46-57.

maar deze verliep lange tijd veel trager dan in de rest van België. Bovendien was er een aanzienlijke ongelijkheid tussen de verschillende Limburgse arrondissementen (zie tabel 2). Voor de relatief trage groei waren zowel de lagere nataliteit als de hogere mortaliteit verantwoordelijk.⁹⁶

Arrondissement	1846	1880	1900	1846-1900 (procenten)
Hasselt	77.832	88.856	102.118	31
Maaseik	36.993	41.950	51.104	38
Tongeren	71.088	80.045	87.574	23
Limburg	185.913	210.851	240.796	29
België	4.337.196	5.520.009	6.693.810	54

Tabel 2. *Bevolkingsgroei in Limburg (per arrondissement) en België*

Bron: *Monkhouse, The Belgian Kempenland, 202.*

Pas na 1866 versnelde de demografische groei in de provincie. Vanaf 1877 kende Limburg zelfs een hogere nataliteit dan de rest van het land. Deze ontwikkeling hield tot aan de Eerste Wereldoorlog stand, in tegenstelling tot andere provincies waar er gedurende de laatste jaren van de negentiende eeuw een snelle achteruitgang van de geboortecijfers plaatsvond. Tegelijkertijd nam ook de sterftecoëfficiënt stelselmatig af. De groei in Limburg werd evenwel sterk afgeremd door het tot 1910 negatieve migratiesaldo, met uitzondering van de periode 1840-1846. Tussen 1850 en 1900 was er een geboorteoverschot van 94.530 personen terwijl de totale bevolking maar toenam met 52.598. De ontsluiting van de provincie door nieuwe verkeerswegen vanaf het midden van de eeuw heeft deze emigratiebeweging alleen maar gestimuleerd. Vanhaute geeft aan dat (definitieve) migratie binnen de Kempense overlevingsstructuren zowel een middel was om de demografische expansie te temperen en de stabiliteit van het systeem te garanderen, als een factor in de geleidelijke ontmanteling ervan.⁹⁷

Dit demografische patroon werd in het noorden van de provincie gewijzigd ten gevolge van de industrialisatie. Als illustratie hiervoor wordt de studie naar de gevolgen van de industrialisatie in Lommel van F. Vanduffel gebruikt. Vanaf 1890 maakte die gemeente een enorme bevolkingsgroei door. Tussen 1890 en 1900 nam de bevolking er met 36,3 procent toe, terwijl het globale Limburgse cijfer 'slechts' 8,0 procent bedroeg. In het daaropvolgende decennium was dit zelfs 60 procent. Deze was grotendeels het resultaat van natuurlijke groei. Het geboortecijfer vertoonde een sterke stijging (plus 8,5 procent tussen 1891 en 1904), terwijl het sterftecijfer verder bleef dalen. Het gevolg was een aanzienlijke verjonging van de bevolking.⁹⁸ Een stijging van het aantal gezinnen

⁹⁶ B. Verhaegen, *Contribution à l'histoire économique des Flandres. Volume 1: analyse de la répartition professionnelle 1846-1910* (Leuven 1961) 51, 62.

⁹⁷ Vanhaute, *Heiboeren*, 68.

⁹⁸ In 1910 was meer dan de helft van de Lommelse bevolking jonger dan 21. Vanduffel, *Industrialisatie*, 106.

met 33,9 procent geeft aan dat het restrictieve huwelijkspatroon volledig werd doorbroken. De bevolkingsexplosie in de gemeente werd echter niet alleen veroorzaakt door natuurlijke groei. Ook het migratiegedrag kende een volledige ommekeer. Tussen 1890 en 1904 werd 29 procent van de groei gerealiseerd door een positief migratiesaldo, hoofdzakelijk door immigranten uit België. Duitsers en Nederlanders maakten de meerderheid uit van de 10 procent buitenlandse inwijkelingen. Tegelijk bleef echter ook de uitwijking naar andere Belgische gemeenten hoog. Er was dus sprake van een enorme toename van de mobiliteit, waarmee in het noorden van Limburg een einde kwam aan het gesloten karakter van de dorpsgemeenschap, die voor Limburg zo kenmerkend was geweest. Pas vanaf 1913 maakten de recessie in de industrie en de toenemende internationale spanningen een einde aan de positieve migratiesaldo's.⁹⁹

De door de industrialisatie veroorzaakte demografische groei in Lommel ging gepaard met een aantal verschuivingen in de sectoriële beroepsverdeling van de actieve bevolking. Uit de aanzienlijke daling van de gemengde beroepen blijkt dat er een toenemende specialisatie binnen de beroepsbevolking plaatsvond. Landbouw bleef voorlopig nog de dominante beroepsactiviteit in de gemeente, maar het aandeel van de agrarische beroepsbevolking in de totale actieve bevolking zakte van 60 procent naar 47,7 procent. Dit cijfer verbergt een aanzienlijke evolutie. In 1910 bestond meer dan de helft van de ingeschreven agrarische beroepsbevolking uit vrouwen en ongehuwde kinderen. Het gezinsinkomen werd in vele gevallen samengesteld door *income-pooling* van een loon in de nijverheid door de man en de overgebleven activiteiten in de landbouw door de vrouw en kinderen. Bovendien geven de bronnen een vertekend beeld. Boerenzonen die gedurende een aantal jaren in de Kempense fabrieken werkten om in staat te zijn een eigen boerderij te kopen, werden in de tienjaarlijkse bevolkingsregisters uitsluitend als landbouwer ingeschreven. Opvallend is ook dat in 1910 opnieuw 11,9 procent van de Lommelse bevolking beroepen combineerden. Tien jaar eerder was dit 3,6 procent. Deze stijging moet eveneens worden toegeschreven aan Lommelse arbeiders, kleinhandelaars en dagloners die naast hun hoofdberoep ook actief waren in de landbouw.

De verschuiving in de samenstelling van de beroepsbevolking was dus in de eerste plaats toe te schrijven aan de sterke toename van het aantal arbeiders in de gemeente. Tussen 1890 en 1910 steeg hun aandeel in de actieve bevolking van 1,3 procent naar 19 procent. Gedurende de eerste jaren werd de groei van de arbeidersbevolking voor 77 procent door immigratie gerealiseerd. Wellicht speelde hierbij zowel de aantrekkingskracht van de bedrijven op werkzoekenden uit de ruimere regio als de onmogelijkheid van de lokale bevolking aan de onmiddellijke personeelsbehoeften te voldoen een rol. Toch werkten in 1893 al een honderdtal Lommelse arbeiders in de zinkfabriek van Overpelt, waarschijnlijk in de eerste plaats mannen die eerst als grondwerkers of dagloners actief waren geweest. De dagloners, die in 1890 nog de tweede grootste beroepsgroep in Lommel uitmaakten, verloren daarna veel van hun belang. Door een daling

99 *Ibidem*, 105-107.

van de vraag naar landarbeiders werden ze in toenemende mate gedwongen elders werk te zoeken. De industrie vormde het belangrijkste alternatief. Dit was ook het geval voor grondwerkers. De daling van het procentuele aandeel van de grondwerkers in de statistieken ging gepaard met een toename van het aantal industriearbeiders.¹⁰⁰ Vols noemt hen de eerste arbeiders in de fabrieken van de noordelijke Kempen.¹⁰¹

Na 1900 was de groei van het aantal arbeiders vooral het gevolg van de verandering van beroep bij de autochtone bevolking. Uit het bevolkingsregister van 1910 bleek steeds vaker dat bij landbouwers alleen de oudste zoon nog in de agrarische sector actief bleef. De andere mannelijke gezinsleden werden fabrieksarbeider. Vanduffel wijst erop dat op die manier een steeds groter deel van de bevolking de banden met de landbouw volledig verloor. In 1910 was dit reeds het geval voor 83,4 procent van de Lommelse arbeidersbevolking. Een citaat uit *De Kempische Arbeider*, het blad van de christelijke arbeidersbeweging in de Noorderkempen, verwoordde deze evolutie zo:

tot hier toe waren onze fabriekswerklieden ook een weinig landbouwer. Terwijl de man in 't fabriek werkt, verzorgt de vrouw een stuk vee en een plekje grond; de man van zijn ongezond werk thuiskomende, zal met voldoening een weinig in de open lucht arbeiden, maar nu wanneer jongelingen in 't huwelijk treden, vinden zij dikwijls geen woning en moeten zich tevreden stellen met één kamer. De jonge man heeft dikwijls 't boerenwerk niet geleerd, want van jongs af aan heeft hij in de fabrieken gewerkt; de jonge vrouw geen gelegenheid hebbende om te boeren, zal welhaast de laatste genegenheid voor dat werk verloren hebben. Zo vormt zich langzamerhand een geslacht van werklieden, die niets dan fabriekswerklieden zijn.¹⁰²

Lonen en arbeidsomstandigheden

Hoewel de lonen in de Kempense zinkindustrie in vergelijking met Luik een vierde lager waren, bleven ze naar regionale normen vrij hoog. Volgens de industrietelling van 1896 verdienden de meeste rechtstreeks bij de productie betrokken arbeiders 3 à 3,5 frank per dag. Voor handlangers was dit 2 à 2,5 frank. In de arsenicumfabriek lag het loon van ovenmannen tussen de 3 en 3,5 frank, terwijl dat voor andere arbeiders meestal 2,5 à 3 frank was.¹⁰³ Ook in de Lommelse zandgroeve ontvingen de meeste arbeiders in 1896 2 à 2,5 frank voor een werkdag van 11 uur, terwijl landarbeiders er tijdens de zomer slechts gemiddeld 1,50 frank per dag verdienden.¹⁰⁴ In tabel 3 zijn de daglonen van enkele categorieën van arbeiders voor 1912 vermeld.

¹⁰⁰ Het aantal grondwerkers in de totale actieve bevolking verminderde van 3,6 procent in 1890 naar 0,7 procent in 1900, terwijl het aantal arbeiders in dezelfde periode toenam van 1,3 procent 3,6 procent. *Ibidem*, 35.

¹⁰¹ Vols, *Het ontstaan van de maatschappelijke werken*, 14.

¹⁰² *De Kempische Arbeider* 1 (1912) nr. 19, 5, geciteerd in: Vanduffel, *Industrialisatie*, 111.

¹⁰³ *Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896)*. Volume IX, 430-431 en Volume XI, 12-13.

¹⁰⁴ Onder druk van de werkgelegenheid in de industrie waren de lonen in de Lommelse landbouw tussen 1890 en 1895 met gemiddeld 30 centimes gestegen. Vanduffel, *industrialisatie*, 75.

Aard van het werk	Categorie	Vast dagloon	Ovenpremie	Dagpremie
Ovenarbeiders	1e	3,70	2,50	0,30
	2e	3,50	1,50	0,30
	3e	3,40	1,00	0,30
	4e	3,30	1,00	0,30
Gasarbeiders	kleine ovens	3,70	1,00	0,30
	grote ovens	4,30	1,00	0,30
Stokers	kleine ovens	3,50	0,50	0,30
	grote ovens	3,50	0,25	0,30

Tabel 3. *Daglonen en premies in de zinknijverheid 1912*Bron: *De Kempische Arbeider* 1 nr. 6 (mei 1912), geciteerd in Vanduffel, *Industrialisatie*, 147.

Tegenover deze relatief hoge lonen stonden bijzonder lange werkdagen. De meeste arbeiders werkten 12 uur per dag in een 2-ploegenstelsel, waarbij iedere tweede zondag 24 uur continu werd doorgewerkt. Alleen de andere zondag, bij de ploegwissel van nacht naar dag, hadden ze vrij. De arbeidstijd van ovenarbeiders bedroeg 6 à 7 uur, maar dan wel elke dag van het jaar. Pas in 1913 werd de arbeidsduur voor de andere personeelsleden teruggebracht naar 8 tot 10 uur. Dit gaf onder meer bij *Vieille Montagne* in Balen aanleiding tot de omschakeling naar een 3-ploegenstelsel.¹⁰⁵ Daarnaast werden in de meeste chemische bedrijven premiestelsels ingevoerd. Een ovenpremie werd toegekend aan alle arbeiders die het voorgeschreven productiequotum overschreden, waarbij de grootte van de premie afhankelijk was van de beroepscategorie (zie tabel 3). Alle arbeiders, die gedurende een maand niet onregelmatig afwezig waren geweest kregen daarenboven nog een dagpremie, die in 1912 30 centimes bedroeg. Hoewel ik niet beschik over andere informatie in verband met dit absentisme, geeft het bestaan van een dergelijke premie toch aan dat er in de ogen van de werkgevers een probleem bestond. In de praktijk bleken deze premies om allerlei redenen echter zelden toegekend te worden, wat samen met de arbeidsomstandigheden en de arbeidsduur één van de belangrijkste strijdpunten vormde van de prille arbeidersbeweging.¹⁰⁶

De arbeidsomstandigheden in de Kempense non-ferro-industrie waren niet benijdenswaardig. Van verluchting van de lokalen was er tot de Eerste Wereldoorlog zelden sprake, zodat de arbeiders er constant werkten in giftige koolzuur- en zwaveldampen.¹⁰⁷ Speciale kledij was niet voorzien. Mede door de

¹⁰⁵ *Ibidem*, 73 en 146.¹⁰⁶ Vols, *Het ontstaan van de maatschappelijke werken*, 87.¹⁰⁷ Door de schadelijke dampen stierf bovendien op meerdere plaatsen in de nabije omgeving van de fabrieken alle vegetatie af en bleven enkel kale zandvlaktes over, wat tot op heden zijn sporen achterlaat in het landschap.

productiepremie werd er meestal tijdens het eten gewoon doorgewerkt. Op de zondagen waarop 24 uur moest worden gewerkt, trachtten de arbeiders enige ogenblikken te slapen in de werkplaats. Het spreekt voor zich dat de fysieke klachten van de arbeiders talrijk waren. Velen van hen stierven vroegtijdig, werden arbeidsongeschikt of langdurig ziek.¹⁰⁸ Arbeidsongevallen leidden al snel tot ontslag, waar ook de wet op de arbeidsongevallen van 1903 niet veel aan leek te kunnen veranderen door het te geringe aantal arbeidsinspecteurs. Bovendien lijken de werkgevers de ergste wantoestanden op het moment van de controle te hebben verdoezeld:

Is er ooit een arbeidsopzichter daar als het vuilste werk gedaan wordt: als het werk aan de zinkovens gedaan wordt, of bij het ledigen van de bakken der arsenic-speisovens, het aftrekken van arsenic, van lood? Zelfs dit laatste wordt zoveel mogelijk verboden, aan de zinkovens de wind verminderd, de kanalen der ovens hier en daar wat gekuist, de schuiven wat meer geopend, en alles in orde als de opzichter komt – maar nauwelijks heeft hij de rug gekeerd of alles gaat zijn gewone gang.¹⁰⁹

Bedrijfsverzekeringen als de 'Zieken- en Lijfrentekas der Metaalfabrieken van Lommel', waarbij alle arbeiders bij hun aanwerving verplicht waren toe te treden, hadden vooral tot doel het ontstaan van vrije ziekenkassen en daarmee van een arbeidersbeweging aan banden te leggen. Bij vrijwillig ontslag verloren de arbeiders alle rechten.¹¹⁰

De bouw van eigen arbeiderswijken

Door de snel toegenomen bevolking werd de woningnood in de nieuwe industriegemeenten steeds groter. In Lommel bijvoorbeeld groeide het aantal gezinnen tussen 1900 en 1910 met 50 procent terwijl het aantal huizen slechts met 36 procent steeg. Het leidde ertoe dat de *Société Métallurgique de Lommel* in 1905 een eigen arbeiderswijk oprichtte.¹¹¹ Mede door de ervaringen van de zinkfabrieken van Balen en Overpelt, die respectievelijk in 1890 en 1896 met de bouw van eigen arbeiderswijken begonnen waren, lieten de architecten zich inspireren door de Engelse tuinwijkgedachte. Het dorp werd op minder dan één kilometer van het bedrijf gebouwd, grotendeels uit de richting van de meeste luchtveront-

108 *De Kempische Arbeider*, het blad van de christelijke arbeidersbeweging in de Noorderkempen, sprak in 1913 over 23 Lommelse werklieden – slechts vier van hen ouder dan 40 jaar – die in de afgelopen jaren waren gestorven. Ook de ziektevergoedingen die door de mutualiteit van Lommel uitbetaald werden bedroegen in 1912 in Lommel gemiddeld 12,5 dagen, terwijl dit voor de hele provincie slechts zes dagen was. *De Kempische Arbeider* 2 (2 augustus 1913) nr. 31, geciteerd in Vanduffel, *Industrialisatie*, 146.

109 *De Kempische Arbeider* 2 (9 augustus 1913) nr. 32, geciteerd in *ibidem*, 92.

110 Over de paternalistische traditie in de zinkindustrie, zie: J. Heirwegh, 'Le sermon de la Vieille-Montagne. Institutions patronales et paternalisme dans l'industrie du zinc en Belgique au XIXe siècle', in: E. Aerts, C. Beaud en J. Stengers (eds.), *Liberalism and paternalisme in the 19th century* (Leuven 1990) 104-114.

111 Ook een Lommels glasfabriek bouwde vanaf 1908 voor haar arbeiders die hoofdzakelijk uit Duitsland kwamen een eigen woonwijk. In de volksmond werd die 'Klein Duitsland' genoemd. De wijk, die volgens dezelfde principes was opgetrokken als die van de zinkfabriek, kende pas na de Eerste Wereldoorlog een belangrijke uitbreiding. Vanduffel, *Industrialisatie*, 125 en 135.

De loodovens van de in 1888 door de Duitse familie Schulte opgerichte metaalfabriek in Overpelt, 1930. Uit: De Koolputters. Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers 2, Voorgeschiedenis en pioniers (Zwolle 2005).

reiniging. Door de wijk liepen rechte straten en de woningen werden zo georiënteerd dat ze optimaal van zon en frisse lucht konden profiteren. Vanwege hun geïsoleerde ligging waren de bedrijven 'obligées de fixer, dans leurs environs immédiats, une partie de leurs ouvriers, presque tous anciens travailleurs de la terre, nouvellement initiés à la vie industrielle'.¹¹² Om voor hen de overgang naar het 'industriële leven' te vereenvoudigen en 'afin d'encourager les locataires à continuer de s'occuper de culture'¹¹³ werd in Lommel elke arbeiderswoning voorzien van een eigen waterput, voortuintje en een moestuin van zo'n halve hectare, die bovendien reeds door het bedrijf geschikt was gemaakt voor gebruik. In de arbeiderswoningen van Lommel en Balen was er bovendien telkens een stal voor varkens en ander vee. De fabriek van Overpelt bouwde zelfs een eigen melkerij waarin 50 koeien werden gehouden. Deze zorgden voor de melkvoorraad in de wijk en de fabrieksarbeiders tijdens hun werk.¹¹⁴

112 L. Lebens, 'Les cités ouvrières de l'industrie métallurgique en Campine', *Annales des mines de Belgique* 1 (1909) 363.

113 *Ibidem*, 263.

114 *Volkswoningbouw. De tuinvijkgedachte: internationaal, nationaal, provincie Limburg* (Hasselt 1982) 512.

De werkgevers hadden er zelf belang bij de band van hun arbeiders met de landbouw niet te verbreken. Enerzijds leek daardoor de stap naar industriële arbeid voor de lokale werkkrachten minder groot, wat de rekrutering in een schaarse arbeidsmarkt ten goede kwam. Anderzijds beschikten arbeiders zo over bescheiden alternatieve inkomsten, waardoor ze mogelijk minder snel geneigd waren loonsverhoging te eisen. De werkgevers verantwoordden de aanleg van tuinen vooral met de gezondheid van hun arbeiders en daarmee van hun arbeidsrendement. Ook de lage huur, die in Overpelt en Lommel in 1909 10 frank per maand bedroeg, diende vooral om arbeiders aan te trekken. In Balen was de huur met 5 frank per maand nog lager. Hiertegenover stond een complete afhankelijkheid van het bedrijf. De nieuwe arbeiderswijken werden midden in de heide gebouwd, tamelijk ver van de andere gehuchten. Doordat de bedrijven schooltjes en kerken oprichtten voor hun arbeiders, was het woonklimaat in de wijken volledig op de fabrieken georiënteerd. Ook de hiërarchie binnen het bedrijf werd weerspiegeld in de wijk en was voor bewoners duidelijk herkenbaar aan de woning. De gemeentebesturen – met wie de bedrijven zeer goede banden leken te hebben¹¹⁵ – stonden hier omwille van hun toegenomen financiële armslag welwillend tegenover.

In 1909 beschikte de zinkfabriek van Lommel naast een aantal huizen voor de directie reeds over 36 eengezinswoningen en vier dubbele woonhuizen voor arbeiders, waarin met 83 arbeiders, hun gezinnen en 35 alleenstaande kostgangers in totaal 217 inwoners gehuisvest waren. Dit betekent dat 25,5 procent van het personeel van het bedrijf in de arbeiderswijk woonde. Tegen 1913 was de wijk nog verder uitgebreid en telde ze 4 woningen voor de fabrieksdirectie, 13 voor de bedienden en 52 voor de arbeiders. Daarnaast waren er nog een kapel en kerk, een klein ziekenhuis en een feestzaal.¹¹⁶ In de arbeiderswijk van de zinkfabriek in Balen woonden in 1909 930 mensen, waarvan 140 fabriekarbeiders, in 118 eengezinswoningen en 11 dubbele woonhuizen. Samen met 46 alleenstaande arbeiders die met toestemming van de directie als kostganger in diverse gezinnen waren ondergebracht, was dit 27,7 procent van het totale personeelsbestand. De fabriek van Overpelt beschikte in 1909 over 32 grote en 9 kleine dubbelwoningen, 5 hoeses en 14 huizen voor de fabrieksdirectie en het kader. Op een personeel van 1.330 mannen huurden 104 arbeiders woningen in de tuinwijk, waarmee ze samen met hun gezinnen – bij de kinderen nog 21 arbeiders – en 42 *logeurs* een totale bevolking van 620 inwoners vormden.¹¹⁷ Met 12,5 procent lag hun aandeel in het totale personeel beduidend lager dan in Lommel en Balen. Zou een betere verkeersligging en daarmee een ruimer rekruteringsgebied de noodzaak aan bedrijfswoningen hebben vermindert? Of moet de oorzaak eerder gevonden worden in de relatief gelijke omvang van het

¹¹⁵ De burgemeester van Lommel bracht in 1913 tijdens een vergadering van het provincieraad hulde 'aan de bestuurders der zinkfabrieken der Kempen die hun best doen om de gezondheid hunner werklieden te vrijwaren en om hunne stoffelijke en zedelijke belangen te beschermen'. In: *Verslagen van de Provinciale Raad van Limburg*, 15 juli 1913, geciteerd in: Vanduffel, *Industrialisatie*, 126.

¹¹⁶ *Ibidem*, 133.

¹¹⁷ Lebens, 'Les cités ouvrières', 364-370.

Stroopmakers in Hoeselt rond 1900. Uit: Veerle Jacobs, Limburgs - Haspengouw, een fruitstreek met traditie (Borgloon 1997).

kernpersoneel waarover ieder bedrijf diende te beschikken? Waren de tuinwijkwoningen alleen voor arbeiders die onmisbaar waren voor het bedrijf en werd het overige personeel in de omliggende dorpen gerekruteerd? Misschien was het lagere aandeel echter ook vooral te wijten aan een tekort aan woningen in Overpelt. Mogelijk kon de bouw van nieuwe woningen de snelle uitbreiding van het personeelsbestand niet volgen. Dat er een tekort leek te zijn blijkt onder meer uit de gemiddelde gezinsgrootte (inclusief kostgangers), die er met 7,12 personen groter was dan in Balen (6,6) en Lommel (4,9).

Conclusie

Gedurende de negentiende eeuw werden de traditionele rurale overlevingsstructuren in de Limburgse Kempen geleidelijk ontmanteld. De constante daling van de sterftcijfers en een versoepeling in het demografische patroon leidden tot een sterke bevolkingsgroei. Deze kon steeds moeilijker worden opgevangen door de Kempense landbouw, wat tot een toenemend overaanbod van arbeid leidde. Lange tijd was de agrarische activiteit het opvangnet voor dit onderbenutte arbeidsaanbod geweest, maar aan het einde van de eeuw leek het breekpunt van de traditionele agrarische structuren bereikt. Het aantal zelfstandige landbouwbedrijven nam af, terwijl er anderzijds een verbreding was van alternatieve arbeidsmogelijkheden. De gemene gronden, traditioneel één van de draagvlakken van de Kempense landbouw, verloren stilaan aan econo-

misch belang. Door het verzwakken of kwijtraken van de beschermende functie van een zelfstandig landbouwbedrijf verloren steeds meer huishoudens

een vaste greep op traditionele rurale inkomensmogelijkheden, met een terugval op loonafhankelijkheid en gecombineerde arbeid als gevolg. Eenmaal een laatste houvast verloren, staat weinig meer een ontworteling in de weg, eerst op sociaal vlak, daarna vaak ook in geografische zin.¹¹⁸

Dit blijkt onder meer uit de verschuiving van activiteiten binnen de rurale wereld naar een combinatie van landbouw met andere beroepen, die vaak meer op de externe markt gericht waren. Deze verschuiving had verregaande gevolgen. *Multiple job holders* kwamen zo in contact met nieuwe technieken, sociale praktijken en arbeidsmentaliteiten. De Franse historicus Rinaudo drukt de gevolgen van deze *pluriactivité* zo uit:

Au contact avec un milieu social et technique spécifiquement s'ajoutent les effets de l'apprentissage de nouveaux outils, de nouvelles énergies. En même temps, l'ailleurs, vieille inquiétude de l'imaginaire paysan, quitte le domaine de l'exceptionnel dangereux pour glisser vers celui du possible, du probable, de l'habituel enfin.¹¹⁹

De constante vrees van de Limburgse katholieke elites voor de verspreiding van nieuwe ideeën onder industriearbeiders illustreert dit duidelijk. Het was deze vrees die leidde tot de oprichting van diverse katholieke verenigingen, die tot doel hadden het veranderende Vlaamse platteland in de greep te houden. Tegelijk zorgde de creatie van nieuwe sociale opvangnetten, zoals landbouwcoöperaties en mutualiteiten, voor een versnelling in de desintegratie van de rurale overlevingsstructuren.

Deze overlevingsstructuren vertoonden niettemin een opvallende weerbaarheid en grote mate van flexibiliteit, waardoor ze gedurende de hele negentiende eeuw voor een groot deel van de bevolking hun functionaliteit behielden. Hoewel het zelfstandig landbouwbedrijf voor steeds grotere groepen van de bevolking onbereikbaar werd, bleef het toch het centrale element binnen deze strategieën. Er werd constant gezocht naar allerlei vormen van neveninkomsten in de nijverheid, maar alle inkomsten stonden in het teken van de boerderij en een eventuele uitbreiding van het areaal. Door de weerbaarheid en de dynamiek van het systeem was de ontmanteling van de traditionele overlevingsstrategieën op het einde van de eeuw nog niet voltooid. Ze gebeurde ook niet overal in Limburg even snel. Dat de mentaliteit van de Limburgse bevolking gericht bleef op het verwerven van een onafhankelijk landbouwbedrijfje, blijkt uit het handelen van de werkgevers in de chemische en non-ferro industrie. Met de aanleg van grote moestuinen in de Noord-Limburgse arbeiderswijken speel-

118 Vanhoute, *Heiboeren*, 303.

119 Y. Rinaudo, 'Un travail en plus: les paysans d'un métier à l'autre (vers 1830-vers 1950)', *Annales: économies, sociétés, civilisations* 42 (1987) 286.

den ze in op dit gegeven. Dat de Lommelse zinkfabriek in het eerste decennium vooral werk bood aan immigranten en pas later aan de lokale bevolking, lijkt eveneens een illustratie van de traagheid van mentaliteitswijzigingen.

Ook de Kempische steenkoolmijnen werden met deze mentaliteit geconfronteerd. Midden-Limburg – waar de meeste mijnen gevestigd werden – was op dat moment nog een dunbevolkte agrarische regio met een beperkte tewerkstelling in de nijverheid. Dat de focus op het verwerven van eigen landbouwgrond en het combineren van diverse soorten arbeid een impact hebben gehad op het lokale arbeidsaanbod van de Limburgse steenkoolindustrie lijdt geen twijfel. Anderzijds bleek uit de analyse van de chemische industrie hoezeer het bestaan van alternatieve werkgelegenheid de desintegrerende rurale arbeids- en inkomestructuren verder onder druk zette. De veel grotere personeelsbehoeften in de steenkoolindustrie wogen hier nog zwaarder op door.